

מקומיים, לא תושבים: על הוויה מעורבת של עיר יהודית בגליל

נעמה בלטמן-תומאס*

תקציר. ישראל היא מהמדינות בעלות הסגרגציה ההתיישבותית הגבוהה בעולם המערבי. על רקע ההבחנה הנפוצה בישראל בין יישובים יהודיים, ערביים ומעורבים, מחקר זה מאפיין את כרמיאל כעיר יהודית-מעורבת שמתמודדת עם מתח מבני בין אידאולוגיה של הפרדה אתנר-לאומית למציאות של חיים מעורבים. מתח זה, שנובע מנוכחותם ההיסטורית הנרחבת של יוממים פלסטינים בעיר, החריף לאור התרחבות ההגירה הפלסטינית לכרמיאל. בהסתמך על עבודה אתנוגרפית, ראיונות עומק ומחקר ארכיוני, המאמר מנתח מכלול של אינטראקציות בין יהודים ופלסטינים בעיר, בכללם תושבים ומבקרים. המאמר מציע כלים חדשים לניתוח מרחבים מעורבים בישראל מחוץ לטיפולוגיה הקיימת, הממקמת ערים מעורבות כחריג התיישבותי. הניתוח מציע את המונח "סגרגציה מלמטה" כאמצעי לניהול מרחבים יהודיים-מעורבים. בתוך כרמיאל, סגרגציה מלמטה באה לידי ביטוי ביחס השונה שפלסטינים זוכים לו ב"מרחבי ארעיות" וב"מרחבי תושבות".

מילות מפתח: ערים מעורבות, פלסטינים בישראל, מהגרים, יוממים, סגרגציה

מבוא

ביולי 2012 ביקרתי בכרמיאל כדי למצוא דירה עבורי ועבור בן-זוגי. נפגשתי עם סוכנת נדל"ן שהבטיחה לי בטלפון כי מצאה את הדירה המושלמת עבורנו בשכונת רבין המבוקשת, ויחד נסענו לאזור שנראה אז כמו אתר בנייה. נכנסנו לבניין חדש מוקף חומת לבנים נמוכה. בכניסה

* ההמחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; המחלקה לאנתרופולוגיה, ארכאולוגיה וסוציולוגיה, אוניברסיטת ג'יימס קוק, קווינסלנד, אוסטרליה.

הטיעונים במאמר זה התפתחו בין היתר לאור דיונים עם גרשון שפיר, שאני חבה לו תודות גם על קריאה מוקדמת ומדוקדקת של הטקסט. אני מודה גם לניב גורדון, לתום פסח, לחן משגב ולריבי גיליס על הערותיהם בשלבים שונים של הכתיבה, לסוקרים של כתב העת ולעורכת, אלכסנדרה קלב, על דיאלוג שעזר לי לחדר את התובנות המובאות כאן. טעויות לגופו של הטקסט, אם יש כאלה, הן באחריותי בלבד.

לבניין הותקנו מערכת אינטרקום חדישה, והמעלית טרם נוקתה אחרי שהושלמו עבודות הצביעה. הסוכנת הובילה אותי לדירת שלושה חדרים עם מרפסת צדדית ומטבח "מודרני", שלדבריה היתה אידיאלית לזוג צעיר: "יש לך כאן ממ"ד לפי כל התקנים", אמרה, "והמיקום מצוין – מרחק הליכה ממרכז הקניות והפארק". כשחזרנו לחניה הבחנתי כי על הגבעה ממול ניצב "פחון", בית שקירותיו עשויים לוחות פח, ולצידו מתהלכות עזים. את הבית הקיפה גינה קטנה ובחוץ הייתה תלויה כביסה לייבוש. הסוכנת הבחינה בי מתבוננת בבית, שנראה היה תלוש לגמרי מסביבתו ה"מתחדשת", ומיד ניגשה להרגיע אותי: "אל תדאגי", אמרה, "לא רואים אותם מהדירה שלך". אז הוסיפה ללא היסוס: "הם לא עושים בעיות. והריחות (של העזים, אני מניחה) לא יגיעו עד אלייך". החלטנו לא לשכור את הדירה, אבל לא בגלל השכנים, תושבי הכפר הכדואי רמיה הכלוא בלב שכונת רבין המתרחבת על אדמותיו.¹

העובדה שתושבי רמיה, התושבים הילידים של המקום, נחשבו "הפרעה" בעיני הסוכנת מתיישבת עם הקושי הפרקטי שהם מערימים על עבודתה – השכרה ומכירה של נכסי נדל"ן לתושבים יהודים. אבל דבריה של הסוכנת ככל זאת הפתיעו אותי משום שכרמיאל, כפי שאפשר לזהות מיד בביקור קצר בעיר, היא עיר שהנוכחות הפלסטינית בה כה דומיננטית עד שהיא הופכת במובנים רבים ל"טבעית". כרמיאל מופרדת מיישובי הסביבה הפלסטיניים – שהיקף התושבים בהם זהה כמעט לשלה – רק על ידי כביש 85 (כביש עכו-צפת). התושבים משני צידי הכביש חיים למעשה יחד, בפרט בתוך העיר היהודית, שבה מועסקים, מבקרים ומתגוררים אזרחים פלסטיניים מהאזור כולו (Blatman-Thomas, 2017a). לפיכך, הפרקטיקה השיחית של סוכנת הנדל"ן – שביקשה לטשטש את הנוכחות הערבית-פלסטינית בשכונת רבין – מצביעה לדידי על דינמיקה רבת משמעות בעיר כרמיאל (ומעבר לה), והיא כי בהעדר הפרדה פיזית, סגרגציה הופכת לפרקטיקה יומיומית של סוכנים חברתיים בעיר. במילים אחרות, סגרגציה מתהווה כאמצעי לתפעול המרחב היהודי-מעורב. סגרגציה בהקשר זה היא תגובה למתח בין אידאולוגיה של הפרדה, שמבקשת לשמר את העיר היהודית, ובין העדר ההפרדה בפועל. במקרה של כרמיאל, כפי שאראה להלן, הפרדה מוחלטת בין יהודים ופלסטינים איננה אפשרית ואיננה רצויה משום שכרמיאל זקוקה כלכלית לתושבי הגליל הפלסטיניים. לאור זאת התהוותה

1 סיפורו של הכפר רמיה חורג מנושא המאמר הנוכחי. בקצרה אציין כי הכפר שוכן במקומו הנוכחי עוד טרם הוקמה כרמיאל, ותושביו מחזיקים בהיתרי טאבו על הקרקע. לאחר הקמת העיר הועברו חלק מתושבי הכפר לשטחים בפאתי השטח המוניציפלי של כרמיאל, ואחרים נותרו על אדמותיהם. בדעיבד גילו התושבים שאדמותיהם הופקעו "לצורכי ציבור" ב-1976 אולם הם עצמם נותרו במקום. עם הזמן הפכה סוגיית רמיה לנפיצה במיוחד משום ה"מכשול" שמהווה הכפר להמשך הרחבתה של שכונת רבין, כיום השכונה הגדולה בכרמיאל. בשנת 1995 חתמו משפחות אחדות בכפר על הסכם עם מינהל מקרקעי ישראל, משרד השיכון ועיריית כרמיאל כי התושבים יועברו יחד לשכונה נפרדת ויזכו לפיצוי מלא עבור אדמותיהם בדמות קרקע פרטית לבנייה ולמרעה צאנמ. בעשרים השנה שחלפו מאז חתימת ההסכם לא נעשו צעדים מצד המינהל או העירייה לפיצוי התושבים. כיום מסרבים תושבי רמיה להכיר בהסכם בטענה כי נכפה עליהם וכי איננו רלוונטי עוד לנוכח הגידול הטבעי של המשפחות – להן נוספו מאז דור שני ושלישי הזקוקים וזכאים אף הם לפתרון דיור. לבתים הקיימים הוצאו כבר ב-1991 צווי פינוי אשר מוקפאים שוב ושוב על ידי בית המשפט לאור מאבק עיקש של התושבים. תושבי רמיה חיים עד היום בלי חיבור לרשת החשמל הארצית ועם תשתיות מזעריות בעוד מגדלים רבי קומות ומגורי יוקרה נבנים סביבם. להרחבה ראו אטיאס, 2015; חורי, 2014.

בכרמיאל אבחנה בין אזורים שבהם הנוכחות הפלסטינית רצויה (קרי, אזורים מעורבים) ואזורים שבהם נוכחות פלסטינית נתפסת כזרה ומאיימת (קרי, אזורים יהודיים). אני מכנה מרחבים אלו "מרחבי ארעיות" ו"מרחבי תושבות".

במאמר אני מראה כי במרחבי ארעיות זוכים פלסטינים לרמה מסוימת של קבלה ושילוב (כאינדיבידואלים), ואילו במרחבי תושבות נוכחות פלסטינית מתקבלת בעוינות בקרב תושבי כרמיאל היהודים, אצל נבחרי ציבור ובמוסדות עירוניים. כמו כן, חוויית הנוכחות הסובייקטיבית של פלסטינים במרחבי תושבות מאופיינת יותר בתחושת זרות והדרה, בעוד שבמרחבי ארעיות הם חשים לרוב "בבית". יש לציין שמרחבים אלו אינם קבועים ואין הם מכוונים לאתר ספציפי בעיר. מדובר במרחבים קונטינגנטיים שמסמנים יחס מסוים כלפי ה"אחר" הפלסטיני – יחס שנתון תמיד לשינוי, לפרשנות ולמאבק. מכיוון שפלסטינים הפכו זה מכבר לחלק בלתי נפרד מהעיר, ומשום שנוכחותם בעיר היא מבנית, המאבק על זהותה היהודית של כרמיאל מתנהל בעיקר ברמה הפנים-עירונית דרך סימון אקטיבי של מרחבי השתייכות.

המאמר מתאר כיצד ההיסטוריה המקומית של כרמיאל תרמה לטשטוש של הגבול בין העיר היהודית ליישובים הפלסטיניים, וכיצד הדבר הוביל להבנייתם של גבולות פנימיים בעיר שמטרתם לשמר את זהותה מבלי לדחוק החוצה באופן מוחלט את היוממים הפלסטינים. על אף השאיפה של מייסדי העיר להקים עיר יהודית בגליל, אילוצים גאופוליטיים וכלכליים הובילו לכך שהעיר התעצבה כ"עיר אזורית" שהצריכה מלכתחילה את ההכלה של פלסטינים כפועלים, כצרכנים וכספקי שירותים. נוכחותם של פלסטינים בעיר עודנה הכרחית לשגשוגה, אולם הגם שנוכחות זו היא עניין שבשגרה, כרמיאל ממשיכה להגדיר (ולגדר) את עצמה כיהודית באופן שנדמה כמעט מנוגד למציאות הסוציו-מרחבית שלה.

תרומתו של המאמר לשדה המחקר הסוציולוגי-פוליטי בישראל ולכתיבה על ערים מעורבות כפולה: ראשית, חוקרים מתארים בשנים האחרונות את האופן שבו המרחב הישראלי-פלסטיני שבין הירדן והים הולך ומתהווה כמרחב דו-לאומי (כפועל, ולא כאידאולוגיה) לאור פרקטיקות קולוניאליות של ישראל שמערערות למעשה על ההיגיון שמנחה אותן, קרי, ייחוד הטריטוריה (Cohen & Gordon, 2018; Jabareen, 2015). ברמת העיר, מחקרים הראו כי עירוב סוציו-מרחבי זה מתאפשר בין היתר לאור תהליכי ניאוליברליזציה שעוברת ישראל בעשורים האחרונים ושמערערים על הסגרגציה האתנו-לאומית בעיר (לדוגמה ראו Shtern, 2016; Yacobi & Pullan, 2014).² אולם בעוד המרחב הגאופוליטי מתהווה כמרחב מעורב, ישראל ממשיכה להתנהל לאור אידאולוגיה של הפרדה שמשמרת ואף מעמיקה את הסגרגציה בין יהודים ופלסטינים (Shafir, 2018). ביחס לתובנות אלו, המאמר הנוכחי מציע ניתוח ברמת המיקרו העירונית שבוחן ראשית את התנאים להתהוותם של מרחבים מעורבים בישראל, ושנית את משמעויותיו של עירוב זה במרחב שנוסד על בסיס הפרדה אתנו-לאומית. אני מראה שעל רקע טשטוש ההפרדה הפיזית בין יהודים וערבים בכרמיאל, סגרגציה מתהווה כפרקטיקה חברתית (פרקטיקה מלמטה) שמעצבת הכלה מוגבלת של נוכחות פלסטינית בעיר באופן שאינו מערער על זהותה היהודית.

נוסף על כך, המאמר מרחיב את ההסתכלות על העיר המעורבת מעבר לקריטריון התושבות

2 קיימת טענה הפוכה והיא שמגמות ניאוליברליות משמרות ואף מעמיקות את ייחוד המרחב (Yacobi & Tzfadia, 2017).

ומציע לכלול בניתוח העיר גם את מי שאינם תושביה. לצד מאפיינים סוציולוגיים חשובים שיידונו בהמשך (המוזכרים בין היתר אצל Rabinowitz, 2017; Nathansohn, 2015; Monterescu, 2008), ערים מעורבות ממשיות להיות מזוהות קודם כול לפי הרכבן הדמוגרפי.³ ביחס לזיהוי זה, אני טוענת שיוממות פלסטינית – שנותרת לרוב מחוץ לספרות על ערים מעורבות – היא משמעותית למרחב האורבני המערב על אף היותה "בלתי קבועה" (שכן היא איננה תושבות). לפיכך, בניגוד לתפיסה הרווחת של כרמיאל כעיר "מעורבת בהתהוות" לאור גלי הגירה פלסטינית אליה (בארי-סוליציאנו וגופר, 2009; ח'ורי, 2011; שבת, 2017; תותרי-ג'ובראן, 2017), אני טוענת שמרחב זה מעורב באופן שחורג מהרכב תושביו. אולם כפי שאדגיש לאורך המאמר, היותה של כרמיאל "מעורבת" אינו הופך אותה לפחות "יהודית". לטענתי כרמיאל חורגת מהמבנה הסגרגטיבי המוכר בישראל, שלפיו קיימים שלושה סוגי יישובים: יהודיים, פלסטיניים ומעורבים. כרמיאל, רוצה לומר, היא גם יהודית וגם מעורבת.

המאמר בנוי מארבעה פרקים. אני פותחת בסקירה מתודולוגית קצרה ולאחריה מציגה את סקירת הספרות. אני ממקמת את הדיון בערים מעורבות במסגרת המתח בין היחלשותה של ההפרדה האתנו-לאומית בישראל/פלסטיין⁴ לשימורה של סגרגציה כפרדיגמה מרחבית שלטת בשטחים אלו. לאור המתח הזה אני מציעה (גם בהמשך לממצאיו של Shafir, 2018) לחשוב על סגרגציה כעל פרקטיקה חברתית שמטרתה ניהול וניתוב המרחב העירוני המעורב-יהודי. בהמשך אני בוחנת תפיסות שונות של העיר המעורבת דרך שאלת הסגרגציה בין יהודים לערבים. בתוך כך אני מצביעה על הצורך לעבור מהנחת יסוד של הפרדה כסגרגציה, לניתוח מורכב יותר של מרחבים מעורבים ומופרדים כדינמיים ונזילים וכתוצר של אינטראקציות חברתיות בין תושבי העיר ומבקריה גם יחד. בפרק השלישי אני משתמשת בחומרים ארכיוניים כדי להרחיב את המבט ההיסטורי על הקמת העיר כעיר התיישבות. אני מצביעה על כך שכרמיאל הוקמה לאור מתח מבני בין אינטרסים קולוניאליים ואילווצים כלכליים. בחלקו הרביעי של המאמר אני מציגה חומרים שאספתי בעבודת שדה שערכתי בכרמיאל במשך כשנה וחצי. מתוך אבחנה בין מרחבי ארעיות ומרחבי תושבות, אני מתארת כיצד סגרגציה מלמטה היא פרקטיקה יומיומית במרחבים מעורבים. פרק סיכום קצר מציג את תובנות המאמר ואת תרומותיו לחקר ערים בישראל.

שדה ומתודולוגיות המחקר

על אף הכרה ציבורית הולכת וגוברת בשינויים הדמוגרפיים החלים בכרמיאל, עיר זו איננה מוגדרת רשמית על ידי רשויות המדינה והלמ"ס כ"עיר מעורבת" משום שאחוז התושבים הפלסטינים בה עודנו קטן יחסית ומוערך בכ-6%, אם כי זוהי ככל הנראה הערכת חסר (שבת,

3 אפיון זה ודאי נכון להגדרות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), שלפיהן ערים מעורבות הן כאלה שיש בהן למעלה מ-10% תושבים פלסטינים (תותרי-ג'ובראן, 2017).

4 המונח ישראל/פלסטיין מאגד את שטחי מדינת ישראל "פרופר" ואת השטחים שבשליטתה בגדה המערבית. אני משתמשת בו בעקבות חוקרים שתיארו את האופן שבו טריטוריות אלו מתהוות כמרחב חברתי ופוליטי מעורב. המאמר מצביע על תופעה דומה המתרחשת ברמת המיקרו, ובפרט בגליל.

2017). לפיכך, לצד עלייה הדרגתית במספר המהגרים הפלסטינים לעיר, כרמיאל נתפסת בשיח הציבורי והאקדמי כעיר שנמצאת בשלב ביניים, עיר "מעורבת בהתהוות" (תותריי-ג'ובראן, 2017). על רקע זה אני מאפיינת את כרמיאל כ"עיר במגננה" – כזאת שלאור המציאות המעורבת שלה נאבקה במלוא הכוח על שימור זהותה היהודית.⁵ פוזיציה זו הופכת את כרמיאל לאתר מרתק לבחינת דינמיקות סוציו-מרחביות בישראל, וספציפית – לבחינת האופן שבו היחלשות ההפרדה הפיזית בין האוכלוסייה היהודית לפלסטינית מכוננת שיח ופרקטיקה של סגרגציה מסוג אחר. זאת ועוד, מיקומה של כרמיאל וההיסטוריה ההתיישבותית שלה (שהובילה, בין היתר, לאירועי יום האדמה במרץ 1976) מקנים לעיר מקום ייחודי בקרב הערים היהודיות או "המעורבות החדשות", מקום שלדידי טרם זכה לתאורטיזציה סוציולוגית מספקת.

המאמר מבוסס על עבודת שדה שערכתי בכרמיאל בין יולי 2012 ודצמבר 2013, ובביקור נוסף בינואר 2016. בתקופה זו השתתפתי בפעילות של כמה יוזמות חברתיות ובכללן קבוצת נשים יהודית-ערבית בתמיכת שתי"ל, פעילות קבוצת "קשת כרמיאל לצדק חברתי" שהוקמה לקראת הבחירות המקומיות של 2013, ופעילויות נוספות של הקהילה הפלסטינית בעיר. כמו כן לקחתי חלק במאבק תושבי רמיה נגד פינוי הכפר, שכלל הקמת אוהלי מחאה, הפגנות ואירועי הסברה. במהלך התקופה ערכתי ראיונות עומק עם 16 תושבים פלסטינים, בהם עשר נשים ושישה גברים (חלק מהראיונות נערכו עם שני בני הזוג יחד), שעברו לגור בכרמיאל בעיקר לאור מצוקת הדיוור ביישוביהם. ניהלתי גם שיחות ממושכות עם תושבות ותושבים, יהודים וערבים, במסגרת הפעילות ומחוצה לה. עיתונות ואתרי תקשורת מקומיים (ידיעות כרמיאל, *myNet*, דוגמינט וזהר הצפון) שימשו אף הם מקור מידע חשוב עבורי, וכך גם דיונים של תושבי כרמיאל ברשתות החברתיות. לצד עבודת השדה ערכתי מחקר ארכיוני בגנזך המדינה ובארכיון העיר כרמיאל, ובו התמקדתי בתקופת הקמת העיר (תחילת שנות החמישים עד סוף שנות השישים).

כחוקרת יהודייה בכרמיאל הייתה לי הפריבילגיה לנוע בנוחות יחסית בין הפוזיציות השונות שלי. ככלל, זכיתי לשיתוף פעולה מלא מתושבים יהודים וממוסדות העיר משום שנתפסתי כמקומית. על כך תעיד מערכת היחסים הטובה שפיתחתי עם ארכיבאית העיר, ששמחה לחשוף בפניי ללא היסוס חומרים ארכיוניים "רגישים". עם זאת, המחויבות שלי לשותפות יהודית-ערבית ופעילותי לקידום זכויות תושבי העיר הפלסטינים התקבלו לא אחת בחשדנות בקרב תושבים יהודים. בתקופת מערכת הבחירות, לדוגמה, נדרשתי שוב ושוב להסביר את "נאמנותי" לתושבים הערבים או את עמדותי ביחס ל"איסלמיזציה" של העיר. הליך הקבלה שלי בקרב התושבים הפלסטינים היה פשוט יחסית משום הרקע שלי באקטיביזם פוליטי, עיסוקי הקודמים בארגוני חברה אזרחית פלסטיניים וידיעת השפה הערבית (שבה קיימתי את מרבית הראיונות). אף על פי כן, יש מי שציפו ממני להבהיר את עמדותיי הפוליטיות כתנאי (בלתי מוצהר) להשתתפותם במחקר. משעה שביססתי אמון עם דמויות מפתח בשדה, ציפיה זו נעלמה כליל.

5 שפיר (Shafir, 2018) מצביע על כך שישראל היא מדינה במגננה (אם כי הוא אינו משתמש במונח זה בריוק) משום שהחוויה המכוננת שלה היא חוויית חשש מהיפוך המציאות הדמוגרפית ("fear of reversal") שבה הרוב יהודי (מציאות שהושגה בכוח הזרוע).

העיר היהודית-מעורבת

סגרגציה במרחב ישראלי-פלסטיני

מבחינת רפואי התיישבות, ישראל היא מדינה המאופיינת בסגרגציה אתנו-לאומית גבוהה במיוחד. מחקר עדכני מצא כי 99% מהישובים הרשומים בלמ"ס מופרדים אתנית, ורק אחוז אחד מהישובים (13 יישובים בסך הכול) מוגדרים כמעורבים (Cohen & Gordon, 2018). בהשוואה שערך לאחרונה שפיר (Shafir, 2018) בין רפואי הסגרגציה בין יהודים לפלסטינים בישראל ורפואי הסגרגציה בין שחורים ולבנים בארצות הברית, מצא שפיר דמיון רב בהיקף התופעה, הגם שיסודותיה שונים. לטענתו, בעוד סגרגציה התיישבותית בארצות הברית מקורה בעיקר בגלי הגירה פנימיים של אזרחים שחורים ובתהליכי תיעוש שהתחוללו בערים אמריקניות, סגרגציה בישראל נובעת מדינמיקות של התיישבות קולוניאלית והיא מבנית למרחב הישראלי-פלסטיני (להשוואה רומה ראו Falah, 1996). אפשר ללמוד על מרכזיותו של המבנה הסגרגטיבי בישראל מהעובדה שבהעדר כלים חוקיים ופורמליים לשימור הפרדה מרחבית (בערים מעורבות, למשל, אין חקיקה שמאפשרת למנוע הגירה של פלסטינים), שפיר מראה שמתהוות בישראל פרקטיקות "סמויות" של אפליה שמטרתן לשמר בכל זאת את הסגרגציה בין האוכלוסיות.⁶ פרט למספר קטן ביותר של יישובים המוגדרים כמעורבים, נראה אפוא שישראלים ופלסטינים מתגוררים בנפרד זה מזה. אולם התמונה איננה מתמצה בהגדרה הבינארית של יישובים מעורבים ולא מעורבים (יהודים או ערבים). לצד המבנה הסגרגטיבי, חוקרים טוענים כי ישראל הולכת ונעשית מעורבת במרחב שבין הנהר והים.

המציאות הגאופוליטית המורכבת שבה מתגוררים בסמיכות רבה ישראלים ופלסטינים בכל הטריטוריה שבשליטת ישראל איננה חדשה כמובן. כבר ב-1993 אפיין פורטוגלי (Portugali, 1993) את היחסים בין הקולקטיבים הללו כ"מוכלים", במובן זה שכל קהילה מתעצבת ביחס לזולתה במרחב אחד שהן חולקות בשטחי ישראל/פלסטיין. בעשור האחרון הדגישו חוקרים נוספים כי הטריטוריה המצויה כיום תחת שליטה ישראלית היא למעשה מרחב פוליטי אחד (אזולאי ואפיר, 2008; שנהב, 2010) וכי לצד פרקטיקות קולוניאליות של ייחוד המרחב מתהווים בישראל מרחבים "דו-לאומיים", המאופיינים בקרבה פיזית גבוהה במיוחד בין יהודים ופלסטינים (Jabareen, 2015). יש להדגיש שמרחבים אלו אינם מאופיינים ככלל בהסדרים דמוקרטיים או במציאות של "דו-קיום" שוויוני או מהותי.

בהקשר זה טוענים כהן וגורדון (Cohen & Gordon, 2018) שישראל מחילה כיום על הטריטוריה שבשליטתה פרקטיקות שהם מכנים "פוליטיקה ביו-מרחבית" (biopsatial politics), אשר כוללות "סימון, שליטה, ניהול, עיצוב וזיהוי המרחב" דרך ביו-טכניקות שמטרתן הענקת סימון גזעי (הגזעה) ליחידות טריטוריאליות שונות בישראל ובשטחים הפלסטיניים שבשליטתה

6 דוגמא עדכנית לדינמיקה זו של שימור ההפרדה מגיעה אף היא מהגליל, מהישוב כפר ורדים הסמוך לתרשיחא. בעקבות זכייתם של פלסטינים רבים ("מדרי") במכרז למכירת קרקעות בשטחי ההרחה של היישוב (שמרביתם הופקעו מתושבי תרשיחא עצמם), החליט ראש המועצה לבטל בשלב זה את המכרז. כך, בהעדר אפשרות חוקית למנוע מפלסטינים להשתתף במכרז, האפשרות שנותרת לרשות המועצה היא לבטל כליל את תוכנית ההרחה על מנת לשמור על "צביונו הציוני-יהודי-חילוני" של היישוב (שפיגל וחורי, 2018).

(שם, עמ' 200). כך, לדבריהם, באופן אירוני, פרקטיקה קולוניאלית שמטרתה ביסוס השייכות הישראלית לטריטוריה ומחיקת הזהות הפלסטינית של המרחב גורמת בהדרגה להפיכתה של ישראל למדינת אפרטהייד אחת, יהודית-פלסטינית. כיצד יש להבין אפוא את הדואליות הזאת שבין הסגרגציה העמוקה המאפיינת את ישראל ובין המחיקה המתמשכת של הגבולות המפרידים בין תושבים ישראלים ופלסטינים? ערים מעורבות, שהן המרחב היחיד שמדינת ישראל מגדירה אותו כיום כבלתי מופרד, מאפשרות לבחון מתח זה לעומק.

סגרגציה ו(אי)הפרדה בעיר המעורבת

על אף הגדרתן, ערים מעורבות מאופיינות היסטורית בסגרגציה גבוהה בין יהודים וערבים. במרחק שערך גאזי פלאח (Falah, 1996) בערים המעורבות ה"ותיקות" – קרי, אלה שהיו קיימות טרם קום המדינה כערים פלסטיניות, או מעורבות בעלות רוב פלסטיני, והפכו למעורבות בעלות רוב יהודי עקב אירועי 1948 וגירושם או בריחתם של מרבית התושבים הפלסטינים (Monterescu & Rabinowitz, 2007) – מצא פלאח מתח בין קרבה פיזית וסגרגציה חברתית. אף שיהודים וערבים חיים בהן זה לצד זה במרחב העירוני המעורב, פלאח הראה שהסגרגציה בין הקהילות נשמרת במרבית תחומי החיים, ובכלל זה מגורים (בשכונות נפרדות), אינטראקציה חברתית ויחסים כלכליים (כגון מסחר). ממצאים אלו הובילו אותו לטעון שערים מעורבות מאופיינות ב"חיים יחד בנפרד" (living together apart).

מזווית תאורטית שונה זיהו גם יפתחאל ויעקובי (Yiftachel & Yacobi, 2003) את העיר המעורבת – במקרה זה, לוד – כמרחב מחולק ומופרד שמתנהל על פי מודל של "אתנוקרטיה עירונית". לטענתם, העיר המעורבת מאופיינת בסגרגציה פיזית ומנטלית בין יהודים ופלסטינים, ששורשיה בפרקטיקות של ייחוד המרחב האורבני שהובילו לקונפליקט מתמשך בין שתי הקבוצות. הגם שיפתחאל ויעקובי זיהו את פרקטיקות ההתנגדות של תושבי העיר הפלסטינים לשליטה היהודית (בין היתר דרך בנייה "בלתי חוקית" באזורים פלסטיניים) שפורעות במקצת את הסדר הקיים, הם הראו שהעיר ממשיכה להתנהל מתוך סגירות מרחבית. מדיניות דיור וקרקעות מפלה והעדר תכנון או שילוב בכלכלה העירונית תורמים אף הם לשימור הפוזיציה השולית של פלסטינים בעיר המעורבת. על מגמות של סגרגציה מרחבית הצביעה גם הנא חמדאן (2006) במחקר שערכה בנצרת עילית. חמדאן טענה כי משפחות פלסטיניות נוטות להגר לאזורים המאוכלסים כבר בתושבים פלסטינים וכי שכונות שבהן יש שיעור גבוה של מהגרים פלסטינים הופכות להיות פחות אטרקטיביות עבור תושבים יהודים. בתהליך עירוני קלאסי, אזורים אלו הופכים למעין מובלעות פלסטיניות בתוך העיר המעורבת.

אולם לצד העבודות הללו, בשנים האחרונות חוקרים מצביעים על מגמה של היחלשות הסגרגציה האתנו-לאומית בערים מעורבות לאור השפעות השוק הניאו-ליברלי. יעקובי ופולן (Yacobi & Pullan, 2014), לדוגמה, תיארו לאחרונה כיצד שוק הנדל"ן המוגבל דוחף יהודים בשכונת הגבעה הצרפתית בירושלים למכור דירות למשפחות פלסטיניות, ובה בעת מאפשר למשפחות מהמעמד הבינוני-גבוה הערבי לרכוש דירה באזור היהודי של העיר (ראו גם Rabinowitz, 1997). לטענתה של תותרייג'ובראן (2017), דינמיקות אלו מובילות להיווצרותן של "ערים מעורבות בהתהוות" המערערות על זהותה היהודית של העיר, בפרט בפריפריה של ישראל ובערים שהוקמו כערי פיתוח, כגון באר שבע וכרמיאל. מזווית מעט שונה, שטרן (Shtern, 2016) טען כי תהליכי הפרטה והתחזקות שיקולים של רווח והפסד בקרב תושבים

יהודים ופלסטינים בירושלים יוצרים הזדמנויות לאינטראקציה בין הקבוצות. הוא מראה כי דווקא על רקע הקיטוב הגובר בירושלים, מגמות ניאוליברליות מאפשרות עירוב מרחבי (מוגבל ככל שיהיה) בין הקהילות והגדרה מחדש של היחסים ביניהן במונחים מעמדיים. בהמשך אחזור לטיעון זה של שטרן, אבל חשוב לציין כי עבודתו שונה במידה מסוימת מיתר המחקרים שסקרתי עד כה, משום שבמקום לעסוק בעירוב מרחבי רק דרך שאלה התושבות (residence), הוא בוחן תהליכי עירוב דרך פרקטיקות של יוממות פלסטינית.

על אף התובנות השונות שמציעות עבודות אלו על העיר המעורבת (או המחולקת, במקרה של ירושלים), הן חולקות לדידי שתי הנחות יסודות הקשורות זו בזו. האחת היא כי קיימים קווים מפרידים ברורים בין האוכלוסייה היהודית והפלסטינית בערים המעורבות וכי כל אחת מהקבוצות היא יחידה אוטולוגית מוגדרת ומגודרת (זאת בניגוד לכתיבה יחסנית על העיר המעורבת, שאליה אתיחס מיד). ההנחה השנייה המובלעת במחקרים אלו היא כי סגרגציה מייצגת בעיקרה הפרדה פיזית בין קבוצות חברתיות. הבנה זו של מונח הסגרגציה דומיננטית בספרות הסוציולוגית ונשענת על עבודתם של מאסי ודנטון (Massey & Denton, 1988), שבחנו דפוסי סגרגציה בין לבנים ושחורים בארצות הברית בשנות השמונים. על אף הזמן שחלף מפרסום מחקרם, הוא ממשיך לשמש בסיס חשוב לכתיבה ערכנית על סגרגציה עירונית (ראו לדוגמה Massey, Rothwell, & Domina, 2009; Rugh & Massey, 2010). סגרגציה בהקשר זה משקפת את מידת ההפרדה בין תושבי העיר המתגוררים באזורים שונים שלה (Massey & Denton, 1988). סגרגציה יכולה להתהוות "באופן טבעי" בהשפעת דינמיקות עירוניות דוגמת פיתוח מואץ או משבר כלכלי, או להיות מכוונת על ידי מדיניות ממשלתית שמטרתה למנוע מקבוצות מסוימות להתיישב באזורים ספציפיים של העיר (Massey, 2016). באופן מובלע, האוכלוסיות המופרדות פיזית הופכות "מובנות מאליהן", שכן זהותן היא למעשה נקודת ההתחלה לניתוח מידת הסגרגציה (והאינטראקציה) ביניהן.

ככלל, העבודות שסקרתי עד כה מניחות במידה כזו או אחרת את גבולות הקולקטיב שמאכלס את העיר. אולם יש כבר מי שהציעו התבוננות מעט שונה על ההסדרים הסוציו-מרחביים של העיר המעורבת. חוקרים אלו קוראים תיגר על הנחות אתנו-מתודולוגיות שלפיהן העיר המעורבת היא מעין שיקוף של המפגש בין שתי קבוצות לאום (יהודים-ישראלים וערבים-פלסטינים). דוגמה בולטת היא עבודתו של מונטרסקו (Monterescu, 2011), שטען כי העיר יפו איננה מוגדרת אפריורית אלא נתונה כל העת לקונפליקט בין תושביה היהודים והפלסטינים. בהעדר זהות ברורה של המרחב העירוני, "פרויקטים של ילדיות" שמתפעלים יהודים ופלסטינים כאחד מובילים להבניה מחדש של זהויות קבוצתיות. מונטרסקו מציע בעבודותיו לפרק את הדיכוטומיה בין ילידים מקומיים למתיישבים מהגרים ולבחון את הייצור ההדדי של קטגוריות אלו במרחב העירוני.

המערך התאורטי שפורש מונטרסקו (Monterescu, 2015) מחדד את ההבניה היחסנית (relational) של תושבי העיר היהודים והפלסטינים וגם את אופיו ההטרונומי של המרחב העירוני עצמו, כ"תוצר סוציו-מרחבי של מתחים בלתי פתורים בין הגיונות אורבניים מתמזגים, המובילים להפרדות של מרחב וזהות" (שם, עמ' 38). העיר המעורבת, מסביר מונטרסקו, נתונה כל העת לשינויים לאור גלי הגירה בתוך העיר, אליה ומחוצה לה, ואף אחת מהקבוצות – פלסטינית או יהודית – איננה מצליחה לייצר נרטיב הגמוני והמשכי של ילדיות. בעטייה של דינמיקה זו נוצרים בעיר אתרים דו-לאומיים אשר ממלאים תפקיד חשוב בהבנייתה

המתמשכת של העיר, וכן בהמשך ייצורן של הקבוצות החברתיות השזורות בתוך מרחב זה (שם, עמ' 65).

מי שהוסיף לאחרונה נדבך חשוב לגישה זו הוא נתנזון (Nathansohn, 2017), במחקר שערך בשכונת הדר בחיפה. הטענה הבסיסית של נתנזון – שאני מאמצת במאמר זה – היא שאין למעשה סתירה בין שיח של הפרדה (separation) לפרקטיקה של דו-קיום בעיר המעורבת. במרחב המשותף של שכונת הדר, פרקטיקות סוציו-מרחביות מתהוות בהשפעת המתח שבין השיח ההגמוני המפריד לאינטראקציות היומיומיות בין תושבי השכונה. בתגובה למתח זה מקיימים התושבים מודל של "דו-קיום גמיש" (reflexive coexistence), הכולל מנעד רחב של פרקטיקות פוליטיות וחברתיות שמגיבות לכו-זמניות של שיח ההפרדה האתנו-לאומי ההגמוני ולמציאות של חיים יחד. כך, "הרעיון והפרקטיקה של דו-קיום תלויים בשיח ההפרדה, אך גם משעתקים אותו" (שם, עמ' 6). בדומה למונטרסקו, גם נתנזון מצא שהמרחב העירוני המעורב איננו מוגדר א-פריורית מתוך קווי התייחסות בין תושבים יהודים ופלסטינים, משום הדינמיות הרבה שמאפיינת את ההתמקמות של תושבים אלו באזורים משותפים (שהם גם מופרדים). בניסוח רעיון הדו-קיום הגמיש נתנזון מחדד את העובדה שהעיר המעורבת היא בעת ובעונה אחת שדה של חיים משותפים – בפועל, אם לא באידאולוגיה – ושל היבחנות תרבותית, פוליטית וטריטוריאלית. בהסתמך על תובנות אלו, אני טוענת כאן שהמרחב הכרמיאלי הוא מרחב יהודי ומעורב, דינמי ומורכב שמכיל ומדיר בה בעת תושבים ויוממים פלסטינים ויהודים, ומתהווה לאור ולמול שיח של הפרדה ומציאות של חיים משותפים.

המאמר גם מרחיב את הכתיבה הקיימת. ראשית, אף שכרמיאל מוגדרת רשמית כעיר יהודית, המרחב שלה נתון לאותו חוסר התאמה שמונטרסקו מזהה ביפו (Monterescu, 2015) בין גבולות המרחב הפיזי ובין הקבוצות החברתיות שמאכלסות אותו. הגם שיהודים מהווים רוב משמעותי בקרב תושבי העיר, כרמיאל נחווית כמעורבת בדיוק משום שהנוכחות הפלסטינית בה חורגת מסך תושביה. אם כן, בשונה מהגישה הרווחת בשדה הערים המעורבות, אני רואה בתופעת היוממות הפלסטינית חלק אינטגרלי מהדינמיקות של מרחב זהות בעיר המעורבת (או המתערבת). במילים אחרות, בניתוח המקרה של כרמיאל אני מביאה בחשבון באופן מבני את נוכחותם של פלסטינים שאינם תושבי העיר, משום השפעתם העמוקה על יחסי יהודים-פלסטינים בכרמיאל. בהמשך ישיר לכך, משום שיוממות פלסטינית בעיר היא מבנית, אני טוענת שאי אפשר לבחון את הסגרגציה בין הקבוצות רק במונחים של תושבות. אני מציעה להבין סגרגציה לא כהפרדה פיזית בין קבוצות המוגדרות א-פריורית מתוך שיוכן האתנו-לאומי, אלא כתגובה חברתית למתח בין המרחב העירוני המעורב וההגדרה של כרמיאל כעיר יהודית. לפני שאפנה לניתוח אתנוגרפי של דינמיקות אלו אבקש להצביע על היסודות ההיסטוריים שלהן.

יהודית מבפנים ואזורית מבחוץ

פרק זה דן בנרטיב ההקמה של כרמיאל בתחילת שנות השישים, שבעקבות רובינסון (Robinson, 2013) אני מכנה אותו "שיח קולוניאלי ליברלי". אני טוענת שהניסיון של כרמיאל להתמקם במרחב הגלילי כעיר "יהודית מפנים ואזורית מבחוץ" הוביל לפריעה מסוימת של הגבולות

הטריטוריאליים והחברתיים בין יהודים ופלסטינים בבקעת בית הכרם. כך כרמיאל היהודית התהוותה מיסודה כמרחב מעורב.

עיר יהודית בגליל

כרמיאל הוקמה ב-1964 במסגרת ייחוד הגליל. בתחילת 2016 מנתה 44,858 תושבים, מתוכם 43,500 "יהודים ואחרים" והיתר פלסטינים אזרחי ישראל, שהיוו אז 2.9% מהאוכלוסייה. נתוני רישום האוכלוסין מצביעים על גידול עקבי במספר התושבים הפלסטינים בעיר. לצורך השוואה, ב-2009 עמד שיעור התושבים הפלסטינים בכרמיאל על 1.95%. כמו כן, נתונים שאספתי מהלמ"ס⁷ מצביעים על מגמת הגירה חיובית בקרב פלסטינים בשנים 2009-2013, שכן בכל אחת מחמש השנים הללו הגירה – ולא גידול טבעי – הסבירה את הגידול היחסי במספר התושבים הפלסטינים בעיר. לפיכך, אף שתושבים אלו ממשיכים להוות מיעוט קטן יחסית בכרמיאל, העיר מהווה יעד אטרקטיבי עבור תושבי האזור. הסיבה העיקרית שפלסטינים מחליטים לעזוב את יישוביהם ולעבור לעיר השכנה היא מצוקת דיור קשה וחוסר יכולת לממש את מלוא זכויותיהם ביישובים הפלסטיניים, בעיות ששורשיהן במדיניות ייחוד הגליל (להרחבה ראו Blatman-Thomas, 2017a). ייחוד הגליל היה יעד מהותי עבור ישראל בתחילת שנות החמישים. גם לאחר שרבים מתושבי האזור הפלסטינים גורשו או ברחו בעטייה של המלחמה (מוריס, 1991), הגליל נותר אזור פלסטיני ברובו והנוכחות היהודית בו הייתה מעטה (Falah, 1989). לאור מיקומו האסטרטגי – בין מרכז הארץ ובין גבולה של ישראל עם סוריה ולבנון – נתפס הגליל כאזור מפתח לחיזוק ההתיישבות היהודית ולהבטחת השליטה באוכלוסייה המקומית (Falah, 1991; Yiftachel & Rumley, 1991). מאמצי הייחוד התרכזו בהשתלטות על קרקעות (ובהן קרקעות של פליטים פלסטינים) והסבתן ל"אדמות מדינה" (Forman & Kedar, 2004; Forman, 2006), הבאת תושבים יהודים ליישובי הגליל כדי להטות את ה"מאזן הדמוגרפי" (Kipnis, 1984) והצרת צעדיהם של יישובים פלסטיניים בכל הקשור לתכנון ובנייה (יפתחאל, 1997). בעטיו של הממשל הצבאי שפעל באזור בשנים 1948-1966 התקשו תושבים פלסטינים להיאבק במדיניות הממשלה, והיא נמשכה כמעט ללא מפרע (Sa'di, 2014).⁸

על רקע זה הוקמה כרמיאל כעיר יהודית "אשר תבטיח [...] את שליטתנו על שני הכבישים העיקריים [...] החוצים את האזור ותעזור הרבה לשבירת הרציפות של השטח הערבי באזור זה" (מסמך חט' ממשל צבאי והגנה מרחבית בנושא ייחוד הגליל, אצל סילבר, 2001, עמ' 39). על מנת להקים את כרמיאל הפקיעה המדינה ב-1962 5,123 דונם קרקע מהכפרים נחף, דיר אל-אסד ובענה. מג'ד אל-כרום וראמה הסמוכות סבלו אף הן מתנופת ההתיישבות היהודית באזור (שכללה את הקמת יישובי המועצה האזורית משגב), כפי שמעיד אתר הוועדה המרחבית לתכנון ובנייה בבקעת בית הכרם.⁹ מדיניות דומה הובילה את ישראל להפקיע עשרות אלפי דונם

7 נתון זה מבוסס על נתוני רישום אוכלוסין שנאספו לבקשתי על-ידי אגף דמוגרפיה ומפקד בלמ"ס במהלך 2015. נתונים אלה אינם זמינים באופן ישיר באתר הלמ"ס אך מצויים בידי במלואם.

8 התנגדויות מקומיות התארגנו תחת הממשל הצבאי, אם כי ישראל פעלה ביד חזקה לנטרלן באמצעות אכיפת עוצר על הכפרים ומעצרי פעילים (דייוויס, 1994).

9 לסקירת יישובי האזור ראו אתר הוועדה לתכנון ובנייה בית הכרם – מרכז מידע הנדסי (אוחזר ב-29 באפריל 2018).

קרקע מהעיר סח'נין ומהכפרים עראבה ודיר חנא לצורך הרחבתה של כרמיאל; סוגיה זו הובילה לפרוץ ארועי יום האדמה במרץ 1976 (יפתחאל, 1999). כרמיאל משוקעת אפוא בהיסטוריה הפוליטית של ייחוד הגליל והיא מקרה בוחן חשוב לאופן שבו פרקטיקת ייחוד המרחב – ובפרט הפקעת אדמות ומניעת התפתחותם של היישובים הפלסטיניים – הובילה באופן פרדוקסלי להתהוותם של מרחבים דו-לאומיים בתוך העיר היהודית, באזור הגליל ובישראל/פלסטין כולה. בהעדר עתודות קרקע לבנייה ובהינתן מצבן של הרשויות הערביות הסובלות מתת-פיתוח, מהזנחה מתמשכת ומאפליה מבנית (במקום והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי, 2012), תושבים פלסטינים מחפשים אלטרנטיבות מחיה ביישובים יהודיים הסמוכים למקום מגוריהם. כפי שהסביר חבר הכנסת לשעבר חנא סוויד: "כמעט שלא ניתן להשיג דירה ביישובים הערביים. נוצר מחנק גדול, ולכן יותר ויותר משפחות ערביות קונות דירה בכרמיאל. [...] הדבר הבסיסי שכל אחד רוצה עבור המשפחה שלו הוא קורת גג, והוא יגיע בשביל זה לכל מקום" (אצל פילו, 2012). מבחינה מעשית, העיר היהודית איננה מאופיינת באותם מנגנוני הדרה פורמליים כמו יישובים קהילתיים (Abreek-Zubeidat & Ben-Arie, 2014; Shafir, 2018) ולכן אפשר להגר אליה ביתר קלות. עם זאת, מהלך ההגירה – שנובע ישירות ממצוקת הקרקעות בכפרים – משוקע בהקשר רחב יותר שבמסגרתו הפכה כרמיאל לחלק מהנוף הקיומי של תושבי האזור הפלסטינים.

"עיר אזורית" בגליל

בספרה העוסק בהיסטוריה של כרמיאל מנסחת סילבר (2001) בנאיביות מה את המתח המובנה ביחסה של כרמיאל כלפי נוכחותם של פלסטינים בעיר:

כרמיאל היא אחד התוצרים היותר מוצלחים של "החשיבה האזורית". היא נוצרה כעיר קולטת-עליה בלב-אזור מיושב מיעוטים, הזועק לאיזון בהרכב-האוכלוסין שבו, על-ידי יישוב יהודי. בכך מילאה את יעודה הראשון. בצד זה, משלא לשמו נוצר לשמו: היא מימשה את יעד-המרכז האזורי, אבל במובנו האנושי הרחב, שאיננו יודע מחיצות-דת, או לאום. (שם, עמ' 101)

סילבר מצביעה על תוצאה בלתי צפויה של ההיגיון האזורי שבהקמת כרמיאל, שהפך אותה למרחב "שאיננו יודע מחיצות". במובן הבסיסי סילבר צודקת, שכן כפי שאראה בהמשך, כרמיאל היא מרחב "מעורב בפועל" שחיים בו פלסטינים ויהודים כאחד. עם זאת, בעוד סילבר טוענת שזוהי תוצאה מקרית, אני רואה את ההיגיון השילוב כאינהרנטי לניסיון לכוון עיר יהודית במרחב שבמהותו הוא לא-יהודי. חומרים ארכיוניים מעידים בבירור על כך שהכלה מוגבלת – על בסיס כלכלי – של פלסטינים במרחב העירוני אמורה הייתה להקל על כינונה של העיר היהודית שנבנתה על אדמות פלסטיניות מופקעות ועוררה לפיכך התנגדות חריפה בקרב תושבי הכפרים.

מבחינה פרקטית, כרמיאל תוכננה כעיר שתסתמך בעיקר על תעשייה מקומית ומתן שירותים אזוריים. מכיוון שמוקמה בלב הגליל וגבלה ביישובים פלסטיניים מכל הכיוונים, הבינו מתכנניה שכרמיאל לא תוכל להתקיים כעיר אנטגוניסטית לאזור המחיה ה"טבעי" שלה. כך הסבירו מתכנני העיר את הפוזיציה של כרמיאל ב-1961: "[...] מסתבר ש-9 יישובים, כולם יישובי מיעוטים עם ס"ה 20,500 נפש במרחק ובתנאי גישה לאתר של כרמיאל, ש[ע]ימם יוכלו להתרקם קשרים אזוריים בתנאי שכרמיאל יהיה צד מענין לשכניו". בהמשך הביעו הללו חשש כי:

כרמיאל תוקם ללא אזור הזקוק לשרותיה או לכוף העבודה שלה. יתר על כן קיימים גורמים מספר שיכבירו על השתלכותה הכלכלית-חברתית באזור. גורמים אלה הם:

1. הזרות הלאומית-לשונית
2. קיום מרכזים עירוניים למחצה מתחזקים וקשרים שבהרגל ליישובים גדולים מגודלה של כרמיאל [...].

אי-לזאת יכריע ההרכב של המתישבים בעיירה מבחינת הכשרתם המקצועית וטיבם החברתי לא מעט לגבי המקום שהיישוב יתפוס בסביבתו לעתיד לבוא.¹⁰

דו"ח תכנוני אחר מצא בתנאים אלו פוטנציאל: "לכרמיאל אין בכלל סביבה חקלאית יהודית ובכפרים הערבים כוח העבודה עולה בהרבה על הדרישה ורבים [...] מוצאים פרנסתם בערים הגדולות כמו: חיפה ועכו". לפיכך, לצד היצע של מקומות פרנסה חדשים בסמוך למקום מגוריהם, כרמיאל יכולה להוות עבור הפלסטינים באזור "מרכז עירוני באזור של כפרים ערביים, [ש] תיתן ללא ספק שרותים מסויימים לתושבי האזור, בשטח המסחר, בריאות ומלאכה".¹¹ כרמיאל הוקמה אפוא מלכתחילה על רקע הצורך לאזן בין התיישבות אתנו-לאומית סגרגטיבית ובין קיימות עירונית משלבת.

על רקע זה התכנסה בקיץ 1962 ועדת הכספים של הכנסת החמישית כדי לדון בסוגיית הפקעת הקרקעות מתושבים פלסטינים לשם הקמת כרמיאל. בלטה במיוחד שאלת התוצאות הצפויות לחקלאים הערבים בגליל כאשר חברי הכנסת קשרו שוב ושוב את מטרת המפעל ההתיישבותי היהודי עם בשורת הקדמה האזורית. ח"כ מיכאל חזני הסביר לדוגמה כי "לגבי השאלה העקרונית, אין אצלי ספק, הגליל הונח עד עכשיו. צריך לזרו את פיתוחו לשם ייחודו, וזה איננו על חשבון הערבים היושבים בו, אלא להפך, לשם הכנסת רבבות יהודים לשם, ועקב זה, לתקן את מצב הפלח הערבי."¹² דברים ברוח דומה אמר ח"כ עמוס דגני, שהתייחס למצוקת החקלאים שאדמתם עתידה להיות מופקעת וטען: "את הפיזיו הגדול ביותר לערבים שם מבחינה כלכלית יש לראות בעצם הקמת העיר על-ידם."¹³ הפרוטוקולים של דיוני הוועדה מעידים כי חברי הכנסת הבינו שמיצובה של כרמיאל כמקור פרנסה יסייע במיתון התנגדות הכפרים להקמתה ושהדבר יאפשר לעיר לבסס יחסי שכנות, מסחר וכלכלה עם יישובי האזור ויאשרר את מעמדה כעיר אזורית שהיא בה בעת יהודית.

זאת ועוד, נרטיב ההתיישבות הקולוניאלית שליווה את הקמת כרמיאל התקיים כל העת לצד ההכרה בצורך (שיש מי שיכנו אותו ציני) להגן על "זכויות" התושבים הפלסטינים באזור.¹⁴

10 כרמיאל – פרוגרמה כלכלית דימוגרפית (עמ' 3), ללא תאריך, גנון המדינה (להלן ג"מ), גל 3/9444. הפרסום מופיע בסמוך לתחלופת מכתבים מאפריל 1962 ונראה שהוכן בסוף 1961, עת תחילת העבודות על הקמת העיר.

11 מעקב אחר התפתחות העיר כרמיאל: דו"ח ביניים, 9.1964, ארכיון העיר כרמיאל (להלן א"כ), צ"ה/1/118.

12 פרוטוקול 173 משיבת ועדת הכספים (עמ' 7), 28.8.1962, ג"מ, כ/140/9.

13 פרוטוקול 175 משיבת ועדת הכספים (עמ' 17), 30.8.1962, ג"מ, כ/140/9.

14 יש לציין שזכויות אלו נוסחו תמיד בלשון יחיד ובהתייחס ל"איכר" הפלסטיני, ולא לציבור הפלסטיני כמכלול. זאת בניגוד ללשון רבים שנקטה בניסוח זכויותיו של הציבור היהודי. כך הונגד האינטרס הציבורי היהודי לאינטרס הפרטיקולרי הערבי.

דואליות זו נידונה בשנים האחרונות במחקרים שבחנו את יחסה של ישראל למיעוט הפלסטיני בעשורים הראשונים לקום המדינה. רובינסון (Robinson, 2013), לדוגמה, הצביעה על המתח המובנה במדיניות ישראל – שאותה היא מכנה "מדינת התיישבות ליברלית" – כלפי אזרחיה הפלסטינים: הפלסטינים נחשבו "אזרחים זרים" ומוקמו בה בעת כנתינים של משטר קולוניאלי וכאזרחים בעלי זכויות. באופן דומה, סעדי (Sa'di, 2014) חידד את הסתירה הפנימית ביחסה של ישראל כלפי המיעוט הפלסטיני – מצד אחד החזיקה אותו תחת ממשל צבאי ממשמע ומפקח, ומצד שני העניקה לו זכויות פוליטיות שערערו במידה מסוימת על סדר זה. מחקרים אלו מספקים הקשר היסטורי ליחסם האמביוולנטי של פרנסי העיר כרמיאל כלפי תושבי האזור הפלסטינים. לסיכום, סיפר המקום של כרמיאל הוא של עיר יהודית שתפרע את הרציפות הטריטוריאלית של הפלסטינים תושבי הגליל ובה בעת תוביל לרווחתם ולשגשוגם. הציטוט הבא הלקוח מנאמו של לוי אשכול בטקס הכרזת העיר בספטמבר 1964 ממחיש עמדה זו, האופיינית ל"משימת התרבות" (civilizing mission) הקולוניאלית:

ממרום נחלתנו זו שולחים אנו ברכתנו לשכנים דורשי-טוב – יהודים, מוסלמים, ונוצרים. לא במקלות ובתרמילינו אנו באים, כי בידיים עמוסות כל-טוב. אנו באים להוסיף על מה שיש לכם. מביאים עמנו לחם ומים, שירותים סניטריים, רופאים ורפואות, מביאים עסוק ופרנסה, ברכה ורווחה ומביאים – קודם לכל דבר – שלום-עליכם!¹⁵

לצד אילוצים פרקטיים, חזונו של מקבלי החלטות שכרמיאל תהיה "יהודית מבפנים" ו"אזורית מבחוץ" התבסס על הנחת המוצא שאפשר יהיה לשלב פלסטינים בעיר מבלי לפרוע את הזהות היהודית. כך למשל הגבילה ישראל את מידת העצמאות הכלכלית של פלסטינים בעיר בכך שלא אפשרה להם להקים מפעלים בכרמיאל, והתירה את שילובם ככוח עבודה שכיר בלבד (בוים, 2007). אולם עם הזמן הפכה יוממות פלסטינית לעניין שבשגרה בעיר היהודית, ואליה התווספה בשנים האחרונות גם תופעת ההגירה הפלסטינית. חמישים שנה לאחר שהוקמה, כרמיאל היא אפוא מרחב מעורב שהגבול המוניציפלי שלה איננו חוצץ הלכה למעשה בין העיר וסביבותיה. במקומו של גבול זה מתהווים בכרמיאל מנגנונים של "סגרגציה מלמטה", שמטרתם להגדיר ולגדר את העיר היהודית-מעורבת פנימה.

דואליות מרחבית וסגרגציה מלמטה

מרחבי ארעיות

אחד האתרים המשמעותיים ביותר שבו נפגשים פלסטינים ויהודים על בסיס יומיומי הוא ה"ביג", מרכז קניות פתוח ששטחו 26,500 מ"ר השוכן בצידו הדרומי של כביש 85, כביש עכו-צפת.¹⁶ הביג נמצא בתוך שטח השיפוט של כרמיאל אך מיקומו על התפר בין העיר לכפרים הופך אותו למקור פרנסה ולאתר צריכה חשוב עבור תושבי הכפרים, ולמרחב משותף בפועל עבור יהודים

15 תיק טכס הקמת העיר: דבר ההכרזה, 29.9.1964, א"כ, צה/143.

16 כביש זה חוצץ בין כרמיאל ובין הכפרים הפלסטינים ראמה, סג'ור, נחף, דיר אל-אסד, בענה ומג'ד אל-כרום ומהווה מעין גבול טבעי בין המרחב היהודי וזה הפלסטיני.

ופלסטינים. לצד תושבי כרמיאל ומשגב היהודים ניתן למצוא בביג בכל שעות היום לקוחות, עובדי חנויות ומנהלי חנויות, מלצרים ונותני שירותים (עובדים של משרדי חברות סלולר, חברות ביטוח, בנקים ועוד) דוברי ערבית. נוכחות זו כה משמעותית עד שגם ברשתות ישראליות כגון FOX וקסטרו מוכרים מדברים ביניהם בערבית ולקוחות פונים לקבל שירות בערבית כברירת מחדל. כמו כן, רשתות הספרים בביג מחזיקות בספרות ערבית ואף בוחרות להציג ספרים אלו בחזית, בחלון הראווה או על שולחנות בקדמת החנות. זהו לא עניין של מה בכך, ראשית משום שהשפה הערבית נמצאת בעמדת התגוננות בישראל בהיותה שפתו של המיעוט הלאומי הפלסטיני (אמארה, 2013), ושנית משום שבתוך כרמיאל לא נתקלתי בחנויות המחזיקות ספרות ערבית – ודאי לא בחזית החנות – והספרייה העירונית בכרמיאל מחזיקה אמנם כותרים באנגלית, רוסית, רומנית, צרפתית ויידיש, אך לא בערבית. לפיכך הנכחתה של ספרות ערבית במתחם ביג בולטת במיוחד לאור מקומה השולי יחסית ביתר חלקי העיר. כמו כן, הגם שתושבי הכפרים פוקדים את מרכזי הקניות ה"פנים"-עירוניים, ערבית מחוץ לביג איננה מהווה על פי רוב שפת מסחר. הפוזיציה הייחודית של הביג עלתה בשיחות שקיימתי עם בני נוער פלסטינים תושבי כרמיאל, שסיפרו כי הם חשים אי-נוחות להיפגש עם חבריהם בתוך העיר עצמה אך בוחרים בביג כמרחב ביניים מכיל (inclusive) בין הכפר והעיר.

מיקומו של הביג ותפקידו כמרכז קניות ובילויים מנרמלים את הנוכחות הפלסטינית בו. בדומה לממצאיו של שטרן (2010) באשר למתחם אלרוב ממילא בירושלים, גם הביג הוא מתחם פתוח שהסדרי האבטחה בו הם "גבולות רכים" – בניגוד למערכת הבידוק הביטחוני בכניסה לקניונים, למשל – ומיקומו על קו התפר בין כרמיאל לכפרים הופך אותו לנגיש עבור יהודים ופלסטינים כאחד. לפיכך, הביג הוא מתחם ייחודי המאפשר "... הכלה הדדית [...] [שיש בה] קריאת תיגר מסוימת על דפוסי יחסי הכוח הקיימים" (שם, עמ' 89). עם זאת, המדובר בהכלה על בסיס פרטני – קרי, כיחידים ולא כקולקטיב – המתאפשרת משום אופיו של המרחב. לצד יתר מאפייני המקום שמזכיר שטרן (שם), ובפרט הפונקציה הכלכלית שממלא הביג עבור תושבי האזור, זהו מרחב שמתאפיין ביוממות. כלומר, פלסטינים (וגם יהודים) שוהים בו על בסיס זמני בלבד.¹⁷ ארעיות זו תורמת לכך שפלסטינים בביג אינם נתפסים כאיום על זהותה של העיר. למעשה, נוכחותם שם נדמית טבעית ואף פונקציונלית לכלכלת העיר. עם זאת, מרחבי ארעיות אינם מצויים רק באזורי הספר העירוניים אלא גם בלב העיר עצמה.

שכונת המייסדים היא השכונה הראשונה שנבנתה בכרמיאל ובה התרכזה מירב האוכלוסייה הפלסטינית בשנות השמונים והתשעים (ח'ורי, 2011). התגברות ההגירה הפלסטינית לעיר והגעתם של עולים מברית המועצות לשעבר הובילו לשינוי בדפוס זה, והתושבים הפלסטינים החלו לעזוב את שכונת המייסדים ולעבור לשכונות החדשות בעיר. כיום מאוכלסת השכונה בעיקר בעולים, חדשים וותיקים. כך, אף שבעת מפקדי 1983 ו-1995 התגוררו רוב תושבי כרמיאל הפלסטינים בשכונת המייסדים, מפקד 2008 וממצאיו המאוחרים יותר של ח'ורי (2011) מעידים שרק מיעוט קטן מסך התושבים הפלסטינים עודנו גר בשכונה (11% ב-2008 ו-3.7% ב-2010). לצד עזיבת התושבים, בעלי מקצוע פלסטינים החלו לשכור דירות באזור ולהסב

17 שטרן בחן במחקרו שלושה מרכזי מסחר וקניות שמאפייני המקום שלהם שונים אך שלושתם יכולים להיות מוגדרים כמרחבי ארעיות. יש לציין ששטרן לא השווה את מרכזי המסחר לזירות עירוניות אחרות (מרחבי תושבות, במחקר הנוכחי) ולא התייחס לממד הזמן בעבודתו.

אותן למשרדים. שלטים הניצבים בחזית השיכונים ברחוב הגליל מצביעים על המגמה: רואי חשבון, עורכי דין, נוטריונים ורופאים פלסטינים הפכו את רחוב הגליל לבית. ¹⁸ עלא, תושב כרמיאל ורואה חשבון שעובד ברחוב הגליל משנת 1993, סיפר שכשפתח את משרדו הוא היה אחד הראשונים בשכונה.¹⁹ כששאלתי אותו כיצד קרה שכל כך הרבה בעלי מקצוע בשכונה הם פלסטינים, הוא הסביר בפשטות: "היהודים עברו למשרדים מפוארים יותר [בשכונות חדשות או אזורי תעשייה] ואנחנו נשארו" (שיחת שדה, 29.11.2013).²⁰ לדבריו, השכירות נמוכה והלקוחות מגיעים מהכפרים וגם מכרמיאל עצמה.

ברומה למתחם הביג, רחוב הגליל התהווה כמרחב ארעיות שהנוכחות הפלסטינית בו אינה נתפסת כאיום אימננטי על זהותה של העיר. הדבר בולט במיוחד על רקע מחאתם של תושבי השכונה הוותיקים נגד "התחדדות" השכונה שתשנה לטענתם את צביון העיר (דוגרינט, 2011; חורי, 2011). אף שנוכחותם של פלסטינים השוכרים משרדים ברחוב הגליל אינה נתפסת כנוכחות קבע, חרדים דווקא נתפסים כאיום שכן הם "כאן כדי להישאר". כפי שצוטטה פעילה במטה המאבק של שכונת המייסדים: "המדיניות שלהם היא ברורה – לעבור ממתחם למתחם ולהשתקע. כבר עכשיו יש התעניינות של משפחות חרדיות בבתיים בשכונה [...]. ככה זה יעבור מבית לבית ומשכונה לשכונה" (חורי, 2011). הרקע לחששה של הפעילה היהודייה מהשתקעות של חרדים בשכונה הוא הפיכתו של בית הספר השכונתי – שנסגר מפאת פיחות במספר הילדים באזור הוותיק – לכולל חרדי, מהלך שהשפיע ישירות על התנועה, הרעש וההווייה הכללית של הרחוב החילוני (שבח, 2017). מעניינת העובדה כי שונותם של פלסטינים במרחב הציבורי בשכונת המייסדים איננה מעוררת התנגדות דומה. כיוממים (לכאורה לפחות), משום שחלק מספקי השירותים ברחוב הם גם תושבי העיר, פלסטינים משפיעים פחות על אופיה של העיר ואין הם רשאים להשתתף בהליכי קבלת החלטות. כמו כן, נוכחותם של פלסטינים בכרמיאל לצורך מתן שירותים או קבלת שירותים (במשרדי ממשלה, בקופות החולים, בסניפי הבנק והדואר ואפילו בחדרי הכושר המקומיים) תורמת לכלכלה המקומית, ואילו חרדים מזוהים עם ניצול וריקון הקופה העירונית. נראה שעצם היוממות הפלסטינית בעיר איננה מעוררת תרעומת בקרב תושבים יהודים שכן היא מתרחשת באזורים שנתפסים הלכה למעשה כ"מעורבים". אולם הגירה פלסטינית לעיר, מוגבלת ככל שתהא, מעוררת חשש ואף כעס בקרב תושבים יהודים רבים.

מרחבי תושבות

זהותה היהודית של כרמיאל עודנה מורכבת מארבעה היבטים מרכזיים: ראשית, היעד המוצהר שלשמו הוקמה במטרה לחזק את האחיזה הישראלית-יהודית באזור; שנית, אופן הקמתה תוך עימות עם תושבי האזור ובכללו העברת אוכלוסיות והפקעת אדמות מתושבי הכפרים (סילבר, 2001); שלישית, פרקטיקות ההבניה שלה ושימור זהותה היהודית, הנמשכות עד היום;²¹ ולבסוף, מנגנונים של קולוניאליזם פנימי (יפתחאל, 2010) אשר ממסדים זכויות יתר ליהודים ומקשים על

18 שמות המרואיינים שונו על מנת לשמור על פרטיותם.

19 שלוש שנים אחרי שהחל עלא לעבוד בכרמיאל עברה המשפחה להתגורר בעיר, בשכונה חדשה יותר.

20 השכונה סובלת מהזנחה מתמשכת מצד העירייה לנוכח כניסה של אוכלוסיות מוחלשות ובהן עולים חדשים וחרדים. ראו רמון, 2013.

21 הדוגמאות רבות ובכללן סמלים יהודיים המקשטים את כיכרות העיר, שמות רחובות אשר משקפים

כניסתם של פלסטינים כתושבים בעיר (Tzfadia & Yacobi, 2011). חוויית התושבות בכרמיאל מתעצבת בתוך הקשר אתנו-לאומי זה, אשר הופך הגירה פלסטינית לאיום אימננטי. על רקע זה, המאבק לשימור זהותה היהודית של העיר מתנהל בין היתר ברשתות החברתיות ומתחיל בעצם ההגדרה (או ההגנה על ההגדרה) של העיר כיהודית. לדוגמה, ב-26.9.2015 פרסם נחום ברנע במוסף השבת של ידיעות אחרונות טור שבו כינה את כרמיאל "עיר מעורבת". הגם שזהות העיר לא עמדה כלל במרכז הכתבה, העובדה שברנע השתמש במונח זה השנוי במחלוקת הובילה לדיון חריף בקבוצת "כרמיאלים מדברים" בפייסבוק.²² ראשון להגיב היה ר', שכתב: "המוסף לשבת, כתבה של נחום ברנע, הנצחה של כרמיאל כעיר מעורבת, אני מתבייש שיש לנו תקשורת ברמה הזו, פשוט חורצים את גורל העיר באונס". לאחר דיון ממושך בשיעור התושבים הערבים בעיר, הבהיר ד': "הבעייה היא לא עם המספרים היבשים. [...] הבעיה נמצאת בתוכנו... ממשיכים במלוא המרץ להשכיר ולמכור לערבים תמורת בצע כסף בתים. והם מתרבים בתוכנו כמו ארבה". ודאי שלא כל תושבי כרמיאל היהודים חשים עוינות כלפי תושבים פלסטינים, ויש שבחורים דווקא לפעול במרחב זה למען שיתוף פעולה יהודי-ערבי.²³ אולם החשש מאובדן הצביון היהודי של העיר מורגש גם ברמה המוסדית.

ככניסה לכרמיאל ניצב "פארק המשפחה", שבו נערכת ביוזמת העירייה פעילות ענפה לנוער העירוני, בעיקר בסופי שבוע ובחופשות בתי הספר. לפני שנים אחדות עמד פארק המשפחה במרכזו של ויכוח ציבורי לאחר שמבקרים ערבים מהאזור קבלו על כך שהעירייה גובה מהם דמי כניסה. כתוצאה מהתלונה הנחו מבקר המדינה ונציגי תלונות הציבור את עיריית כרמיאל להפסיק לגבות תשלום מ"תושבי חוץ". תגובת מקצת התושבים היהודים להנחה זו הייתה חריפה:

ממשיכים להתחולל ארועים אשר מסמנים את הדרך שלנו לאיבוד עירנו כרמיאל. [...] פארקים שהוקמו במלוא כספנו בארנונה ינוצלו וישתלטו במהרה ע"י תושבי הכפרים. [...] אסור להסכים ואין שום סיבה. [...] כי ברגע שיפתח הפארק יקרה מה שארע במקומות אחרים בהם ההשתלטות המהירה של תושבי הכפרים תסיר את רגלי ילדנו מהפארק ומהעיר.²⁴

בלית ברירה הפסיקה העירייה לגבות דמי כניסה כלליים אך החליטה להקים גדר שתחצוץ בין אזור הפארק הפתוח למתקנים עצמם, כפי שהסביר ראש העיר עדי אלדר בעמוד הפייסבוק שלו: "בינתיים, מתוך רצון לשמור על החוק, אנחנו מבצעים גדר פנימית, שתוחמת את כל אזור המתקנים. תושבי כרמיאל ימשיכו ליהנות מכניסה חינם לפארק ולמתקנים, ואילו תושבי חוץ שירצו להשתמש במתקנים, יתבקשו לשלם" (אטיאס, 2014). במהלך זה ביקשה העירייה להבחין

נרטיב ציוני מובהק (בשכונת רבין לדוגמה הרחובות קרויים על שם יחידות בצה"ל), וכיכר העירייה אשר מוסבת – במימון העירייה ובתמיכתה – לרחבת ריקודים סוערת בחגים יהודיים ולאומיים.

22 בקבוצה חברים יותר מ-15,000 תושבים ומטרתה לאפשר דיונים בנושאים בוערים בעיר.

23 קבוצת "חברה משותפת בכרמיאל", לדוגמה, פועלת ליצירת מרחב עירוני משותף בין יהודים וערבים. הקבוצה יוזמת מופעים בערבית במרכז התרבות של כרמיאל, פעילות משותפת בחגי שלוש הדתות ואירועי משפחות בפארקים ובמתנ"סים מקומיים. הקבוצה גם פעילה בסוגיות פוליטיות אזוריות וכלל-ארציות. עם זאת, פעילים בקבוצה מלינים לא אחת על הקושי בניוס תושבים יהודים, בפרט לאור ההקצנה המאפיינת את השיח הציבורי בעיר ובישראל בכלל.

24 מתוך דף הפייסבוק "הפורום הציוני לכרמיאל", 24.5.2014.

בין תושבי פנים לתושבי חוץ, לאור נוכחותם המוגברת של מבקרים (ברובם הגדול פלסטינים) בפארק. שרטוט גבול זה מוסבר אמנם במונחים כלכליים, אולם משמעותו נוגעת ישירות לשאלת השייכות לעיר. פארק המשפחה הוא אתר שממלא פונקציות חברתיות ותרבותיות עבור תושבי כרמיאל, ונוכחותם של פלסטינים במקום שנויה במחלוקת, בניגוד לביקורים התכופים של פלסטינים בפארק הגליל הסמוך לצורך טיול רגלי או פיקניק משפחתי. פארק הגליל אינו נתפס כאתר לתושבים בלבד, או כמרחב שהוא "יהודי" באופיו, ולפיכך פלסטינים שפוקדים אותו אינם פורעים את גבולות ההשתייכות לעיר.

הסטטוס הייחודי של מרחבי תושבות טמון במידה רבה בקביעות המובנית לתוכם. רוצה לומר, תושב הוא מי שנוכח במרחב דרך קבע ויש לו היכולת הפורמלית להשפיע פוליטית על מרחב זה (Blatman-Thomas, 2017b). בהקשר זה, התמודדותן של רשימות יהודיות-ערביות בשתי מערכות הבחירות האחרונות למועצת העיר (בשנים 2008 ו-2013) נתפסו כקריאת תיגר של ממש על הסטטוס-קוו העירוני.²⁵ לראיה, מערכות הבחירות הללו נסובו במידה רבה סביב הנוכחות הגוברת של פלסטינים בעיר: ב-2008 קרא מתמודד מטעם מפלגת כרמיאל ביתנו (שהפך לימים לסגן ראש העיר) לא להשכיר או למכור בתים לערבים, וב-2013 יצאו נציגי הליכוד ביתנו בקמפיין הפחדה נגד השתלטות ערבים על העיר ובקריאה לשמור על הצביון היהודי של כרמיאל.²⁶ זהו הרקע למאמצייה של עיריית כרמיאל להחציץ ככל הניתן סוגיות הקשורות ב"אחר הפלסטיני". פגישה שקיימו תושבות פלסטיניות עם ראש העיר באפריל 2013 כדי לבקש תמיכה כלכלית ומוסדית בפעילותן המחיישה את סירובה של העירייה להכיר בקיומו של ציבור פלסטיני בעיר:

כשסיימה הנאא לספר על היוזמות המקומיות של קבוצת הנשים, ככללן ייזום קבוצת הליכה לעירודר פעילות גופנית בחברה הפלסטינית, השיב ראש העיר בחיך: "אנחנו דווקא חשבנו על זה ויש כבר שיתוף פעולה בין כרמיאל והכפרים ואנחנו מתכננים מסלול הליכה ורכיבה על אופניים לאורך כביש 85 מצומת גילון ועד ראמה. אנחנו הולכים להקים אשכול של רשויות שיפעל ביחד באזור כולו". [...]

ממלאת מקום ראש העיר הוסיפה: "אני יזמתי את פרויקט 'שכנות טובה' שעובד מזה שנה בתחומים של קידום נשים, ספורט, תרבות וכלכלה. [...] במסגרת שיתוף הפעולה האולם של היכל התרבות ניתן למגזר פעמיים השנה ובפסטיבל המחולות תשתתף לראשונה השנה להקה מהמגזר" (רשימות מתוך פגישה בעיריית כרמיאל, 17.4.2013)

כמייצגות ציבור פלסטיני (כרמיאלי), הסוגיות שהעלו הנשים נתפסו אצל ראשי העירייה כענייני חוץ שיש לטפל בהם ברמה האזורית. מרחוב ותיחום התושבות מבפנים נחוץ משום שהגבולות המוניציפליים איבדו במידה רבה את תקפותם. במילים אחרות, נרמול השהייה הפלסטינית בכרמיאל לאורך השנים והתגברותה של תופעת ההגירה מחדדים את הצורך בסימון גבולות

25 במהלך עבודת השדה לקחתי חלק בפעילות של רשימת "קשת כרמיאל לצדק חברתי" שהתמודדה בבחירות 2013. דיון מפורט ברשימה ופעילותה נותר מחוץ ליריעתו של מאמר זה.

26 יו"ר ועדת הבחירות המרכזית, השופט סלים ג'ובראן, פסל את הקמפיין של הליכוד ביתנו בכרמיאל בטענה כי הוא גזעני ופוגעני. על סרטון הבחירות של המפלגה כתב השופט ג'ובראן: "לגישתי קיימת וודאות כי סרטון זה יביא לפגיעה קשה וחמורה בשלום הציבור וברגשות האוכלוסייה הערבית-מוסלמית של מדינת ישראל" (החלטה מיום 17.10.2013, תר"מ 177/20).

פנימיים. זהו ההקשר שבמסגרתו סגרגציה מתהווה כפרקטיקה חברתית ויומיומית שמגיבה באופן דינמי למציאות המעורבת של העיר היהודית.

כתוצר של אינטראקציות חברתיות, גבול התושבות – שמסמן למעשה את הזכות להשתייך – עובר פרשנות, הפנמה והגדרה מחדש בקרב תושבים פלסטינים.²⁷ כך, במרחבי תושבות פלסטינים לא אחת חשים את עצמם זרים על אף היותם "קבועים". בשיחות עם אימהות פלסטיניות עלתה שוב ושוב בחירתן להימנע מהגנים הציבוריים בעיר. לפי אתר עיריית כרמיאל, יש בעיר 70 פארקים המשתרעים על פני כ-1700 מ"ר. אך על אף מיקומם הנוח וההיצע הרב, בפרט לעומת המצב בכפרים, נשים פלסטיניות מדירות מהם את רגליהן כמעט לחלוטין. סמאח, תושבת העיר זה 14 שנים ואם לחמישה, סיפרה על תחושת התסכול שלה כשהיא מנסה לעודד חברות להגיע לגינה עם הילדים: "רוב הילדים בכרמיאל לא יוצאים מהבית. הם חוזרים הביתה מבית הספר בכפר והאימהות שלהם נשארות איתם בבית כל ערב. בכפר זה שונה – הילדים משחקים ביחד ברחוב, בשכונה, ואין כל בעיה" (שיחת שדה, 17.10.2012). בהודמנות אחרת סיפרה סמאח שהיא התרגלה למבטים של אימהות יהודיות למשמע ערבית בגינה הציבורית, אולם קשה לה להתרגל לעובדה שילדיה תמיד משחקים לבד, גם אם נמצאים בסביבה ילדים אחרים. אף שהגנים בכרמיאל אינם מגודרים, מרביתם מהווים מתחם פנימי המשרת את תושבי הבניינים הסמוכים. האווירה האינטימית שנוצרת בין מבקרי הפארק הופכת לגורם מדיר וישיבה בגן הציבורי נחווית אצל אימהות כחציית גבול. גם אם נשים פלסטיניות בוחרות לא להגיע לפארקים עוד בטרם חוו תגובות עיונות משכניהן, מסרים דומים מופנים כלפיהן גם בהקשרים אחרים. כך למשל החלטתה של הנאא להצטרף לסיירת ההורים בעיר התקבלה אצל הורים יהודים בסיירת בחשדנות רבה: "הם לא הבינו למה אני, ערבייה, רוצה להתנדב לסיירת הורים. הסברתי שאני תושבת כמוהם וחשוב לי מה קורה בעיר. אני גם מגדלת את הבנים שלי כאן" (שיחת שדה, 14.10.2012). בסיירת, הקיימת זה חמש שנים, לא היו מעולם (ככל הידוע לי) פעילות או פעילים ערבים.²⁸

סיכום

בעשרים השנים האחרונות, תושבים פלסטינים בגליל החלו להגר לערים יהודיות – שהוקמו על מנת ליהדר אזור זה – מכיוון שיישוביהם סובלים ממדיניות רבת שנים של אפליה ותת-פיתוח. אולם הרבה לפני גלי ההגירה הללו, ערים יהודיות כבר היו בפועל חלק אינטגרלי מחיי היומיום של פלסטינים בגליל. תושבים בכרמיאל העידו בפניי לא אחת שכרמיאל היא חלק

27 פרקטיקות של "הגדרה מחדש" כוללות שיתופי פעולה בין יהודים וערבים ויצירת קואליציות אזוריות בגליל שאינן פורעות אמנם את שיח ההפרדה הדומיננטי אבל מאתגרות את הסגרגציה המרחבית בגליל בכלל ובעיר בפרט.

28 הנאא בחרה להצטרף לסיירת מכיוון שילדיה למדו בבית ספר בכרמיאל והיא חשה אחריות לבני נוער בגילם. עם זאת, בחירתה של הנאא בבית ספר יהודי חריגה משום שאין בכרמיאל מערכת חינוך ערבית ומרבית הילדים לומדים בכפרים. בעקבות לחץ מתמשך של תושבים יהודים ופלסטינים, הודיעה לאחרונה עמותת יד ביד על פתיחת גן ילדים דו-לשוני (עברית-ערבית) ראשון בעיר בספטמבר 2018.

מנוף ילדותם לא רק משום קיומה הפיזי בקרבת ביתם, אלא מפני שבילו לא מעט מזמנם בעיר הרבה לפני שהחליטו להגר אליה. אכן, התבוננות בהיסטוריה של כרמיאל מעלה שפלטטינים הוזמנו להשתלב בעיר באופן מוגבל כבר בעת הקמתה. לאור מציאות זו, שבה יהודים ופלסטינים חולקים זה שנים מרחב עירוני אחד, פרנסי ותושבי העיר מתמודדים ביתר שאת עם השאלה כיצד יכולה כרמיאל "להגן" על צביונה היהודי – במילים אחרות, כיצד אפשר להבטיח עיר "יהודית" שהיא בה בעת מעורבת.

בניסוח שאלה זו מובלעת טענה מרכזית של המאמר הנוכחי והיא שכרמיאל איננה עיר "מעורבת בהתהוות", כפי שטענו למשל שבח (2017) ותותרי-ג'ובראן (2017), אלא עיר שתמיד הייתה גם מעורבת וגם יהודית. רוצה לומר, כרמיאל חותרת תחת המבנה הסגרגטיבי של ישראל המחולק רשמית ליישובים יהודיים, ערביים ומעורבים. תוכנה זו תלויה במידה רבה בנראותם של פלסטינים יוממים בעיר ובהבנת ההיסטוריה המקומית שלה. לפיכך ניתוח המציאות הסוציו-מרחבית של כרמיאל רק לאור גלי ההגירה הפלסטינית אליה איננו מדויק, משום שכרמיאל התהוותה כמעורבת עוד קודם לכן. עם זאת, ראינו שגם כמרחב מעורב כרמיאל ממשיכה להיות עיר יהודית מבחינה פרקטית וסימבולית. היותה של העיר "יהודית ומעורבת" מחזקת אפוא את הטענה שגבולות סוציו-מרחביים בעיר שבים ומתהווים כל הזמן, שכן זהויותיה של העיר שונות בהקשרים שונים ובאתרים שונים. לאור זאת טענתי שנוכחות פלסטינית, שהיא מזמן עניין שבשגרה, הופכת בעייתית כשהיא נתפסת כקבועה וכבעלת אחיזה פוליטית, ואילו נוכחות ארעית זוכה בדרך כלל למידה מסוימת של הכלה.

בסיכומו של דבר, הקווים המבחינים בין תושבים ומבקרים פלסטינים אינם כה ברורים וודאי שאינם סטטיים. המשא ומתן על הזכות להגדיר את גבולות ההשתייכות – שלפרקים מתנהל כמאבק עיקש – הוא מתמשך ובעל מופעים רבים ומגוונים. כך גם הבניית הגבול בין מרחבי תושבות ומרחבי ארעיות היא פרקטיקה יומיומית, שהצעתי לראותה כסגרגציה מלמטה. התבוננות באופן שבו מרחבים עירוניים שונים מוגדרים ומגודרים זה לצד זה מחדדת את ההבנה שסגרגציה איננה שיקוף של הפרדה פיזית, אלא אמצעי לניהול המתח שבין אידאולוגיה ומדיניות של הפרדה ובין מציאות של חיים מעורבים. מכיוון שמתח זה מאפיין יותר ויותר טריטוריות בישראל/פלסטין – ובכלל זה מקומות שאינם מוכרים רשמית כ"מעורבים", כמו כרמיאל – ניתן להניח שפרקטיקות של סגרגציה מלמטה יהפכו אף הן לשכיחות יותר. אם כן, נשאלת השאלה עד כמה יצליחו פרקטיקות אלו לבלום מגמות גאופוליטיות של טשטוש גבולות אתנו-לאומיים במרחב שהוא כבר, במובנים רבים, מעורב.

מקורות

אזולאי, אריאלה ואופיר, עדי (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר. תל אביב: רסלינג.

אטיאס, רותם (2014, 5 ביוני). גדר ההפרדה בפארק נועדה למנוע כניסת ערבים? *mynet*. [אוחזר](#) ב-29 באפריל 2018.

אטיאס, רותם (2015, 29 באוקטובר). כרמיאל: ביהמ"ש העליון הורה על פינוי ראמיה. *mynet*. [אוחזר](#) ב-29 באפריל 2018.

- אמארה, מוחמד (2013). שפתנו הערבית: חזון ואתגרים. נצרת: דיראסאת, ועדת המעקב לענייני חינוך ערבי והמועצה הפדגוגית הערבית.
- בארי-סוליציאנו, אמנון וגופר, אורי (2009). ערים ואזורים מעורבים: פני המחר של מדינת ישראל. יוזמות קרן אברהם.
- בויםל, יאיר (2007). צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות: 1958-1968. חיפה: פרס.
- במקום והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי (2012). התכנון המתארי ביישובים הערבים בישראל: תמונת מצב. **אוחזר** ב-29 באפריל 2018.
- דוגרינט (2011, 13 באפריל). האם שכונת המייסדים בכרמיאל הופכת לחרדית? דוגרינט: אתר חברתי של תושבי הגליל. **אוחזר** ב-29 באפריל 2018.
- דיוויס, אורי (1994). לחצות את הגבול: אוטוביוגרפיה פוליטית. תל אביב: ברירות.
- חורי, ג'קי (2011, 9 בדצמבר). מבית הספר פלמ"ח – לישיבה ובית מדרש. הארץ. **אוחזר** ב-29 באפריל 2018.
- (2014, 16 בפברואר). בדואים מכרמיאל הפגינו נגד הכוונה לפנותם מאדמותיהם. הארץ. **אוחזר** ב-29 באפריל 2018.
- ח'ורי, שיהאב (2011). הגירה של אוכלוסייה ערבית אל עיר פיתוח יהודית בישראל: המקרה של כרמיאל. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- חמדאן, הנא (2006). נצרת עילית כעיר מעורבת: הגירת הפלסטינים אליה וסוגיות של התנהגות מרחבית וחברתית. בתוך טובי פנסטר וחיים יעקובי (עורכים), עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות (עמ' 110-134). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יפתחאל, אורן (1997). שומרים על הכרם: מגד אל כרום כמשל. צופית: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- (1999). יום האדמה. בתוך עדי אופיר (עורך), 50 ל-48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (עמ' 279-289). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- (2010). הפלסטינים בישראל, "יחסי רוב-מיעוט" והמצב הקולוניאלי. מדינה וחברה, 17(1), 101-118.
- מוריס, בני (1991). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949. תל אביב: עם עובד.
- סילבר, מרים (2001). כרמיאל מנין? כפר תבור: שבתאי גל-און.
- פילו, שני (2012, 16 בנובמבר). קשה מאוד להשיג דירה ביישובים הערביים, ולכן יותר קונים בכרמיאל. ידיעות כרמיאל.
- רמון, יעל (2013, 25 ביוני). מכתב לעיריית כרמיאל: אל תשכחו את שכונת המייסדים! דוגרינט: אתר חברתי של תושבי הגליל. **אוחזר** ב-29 באפריל 2018.
- שבח, דנה (2017). דינמיקה חברתית, סובלנות עירונית וקיבולת מרחבית בעיר מעורבת בהתהוות: המקרה של כרמיאל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל.
- שטרן, מריק (2010). בשדות זרים: דפוס אינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים במתחמי מסחר מעורבים בירושלים. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שנהב, יהודה (2010). במלכודת הקו הירוק. תל אביב: עם עובד.

שפיגל, נועה וחורי, ג'קי (2018, 18 במרץ). מועצת כפר ורדים עצרה שיווק קרקעות לאחר שמחצית הזוכים במכרו היו ערבים. *הארץ*. אוחזר ב-29 באפריל 2018.
תותריי-ג'ובראן, מנאל (2017). ערים מעורבות בהתהוות: בין הפרטי לציבורי. *דין ודברים*, י(1), 68-17.

Abreek-Zubeidat, Fatina & Ben-Arie, Ronen (2014). To be at home: Spaces of citizenship in the community settlements of the Galilee. In Nitzan Lebovic & Roy Ben-Shai (Eds.), *The Politics of Nihilism: From 19th Century to Contemporary Israel* (pp. 205–226). New York & London: Bloomsbury.

Blatman-Thomas, Naama (2017a). Commuting for rights: Circular mobilities and regional identities of Palestinians in a Jewish-Israeli town. *Geoforum*, 78, 22–33.

——— (2017b). From transients to residents: Urban indigeneity in Israel and Australia. *Journal of Historical Geography*, 58, 1–11.

Cohen, Yinon & Gordon, Neve (2018). Israel's biospatial politics: Territory, demography, and effective control. *Public Culture*, 20(2), 199–220.

Falah, Ghazi (1989). Israeli "Judaization" policy in Galilee and its impact on local Arab urbanization. *Political Geography Quarterly*, 8(3), 229–253.

——— (1991). The facts and fictions of Judaization policy and its impact on the majority Arab population in Galilee. *Political Geography Quarterly*, 10(3), 297–316.

——— (1996). Living together apart: Residential segregation in mixed Arab-Jewish cities in Israel. *Urban Studies*, 33(6), 823–857.

Forman, Germey (2006). Law and the historical geography of the Galilee: Israel's litigatory advantages during the special operation of land settlement. *Journal of Historical Geography*, 32, 796–817.

Forman, Germey & Kedar, Sandy (2004). From Arab land to Israel Lands: The legal dispossession of the Palestinians displaced by Israel in the wake of 1948. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22(6), 809–830.

Jabareen, Yosef (2015). Territoriality of negation: Co-Production of "creative destruction" in Israel. *Geoforum*, 66, 11–25.

Kipnis, Baruch (1984). Role and timing of regional development in northern Israel. *Geoforum*, 15, 191–200.

Massey, Douglas S. (2016). Segregation and the perpetuation of disadvantage. In David Brady & Linda M. Burton (Eds.), *The Oxford handbook of the social science of poverty* (pp. 369–399). Oxford: Oxford University Press.

Massey, Douglas S. & Denton, Nancy A. (1988). The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 67(2), 281–315.

Massey, Douglas S., Rothwell, Jonathan, & Domina, Therston (2009). The changing bases of segregation in the United States. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 626(1), 74–90.

Monterescu, Daniel (2011). Estranged natives and indigenized immigrants: A relational

- anthropology of ethnically mixed towns in Israel. *World Development*, 39(2), 270–281.
- (2015). *Jaffa shared and shattered: Contrived coexistence in Israel/Palestine*. Bloomington: Indiana University Press.
- Monterescu, Daniel & Rabinowitz, Dan (2007). Introduction: The transformation of urban mix in Palestine/Israel in the modern era. In Daniel Monterescu and Dan Rabinowitz (Eds.), *Mixed Towns, Trapped Communities* (pp. 1–35). London & New York: Ashgate.
- Nathansohn, Regev (2017). *Living in a mixing neighborhood: Reflexive coexistence and the discourse of separation*, PhD Dissertation, The University of Michigan.
- Portugali, Juval (1993). *Implicate relations: Society and space in the Israeli-Palestinian conflict*. Dordrecht: Springer Science & Business Media.
- Rabinowitz, Dan (1997). *Overlooking Nazareth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rabinowitz, Dan & Monterescu, Daniel (2008). Reconfiguring the "mixed town": Urban transformations of ethnonational relations in Palestine and Israel. *International Journal of Middle East Studies*, 40(2), 195–226.
- Robinson, Shira (2013). *Citizen strangers: Palestinians and the birth of Israel's liberal settler state*. Stanford: Stanford University Press.
- Rugh, Jacob S. & Massey, Douglas S. (2010). Racial segregation and the American foreclosure crisis. *American sociological review*, 75(5), 629–651.
- Sa'di, Ahmad H. (2014). *Thorough Surveillance: The Genesis of Israeli Policies of Population Management, Surveillance and Political Control towards the Palestinian Minority*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Shafir, Gershon (2018). From overt to veiled segregation: Israel's Palestinian Arab citizens in the Galilee. *International Journal of Middle East Studies*, 50(1), 1–22.
- Shtern, Marik (2016). Urban neoliberalism vs. ethno-national division: The case of West Jerusalem's shopping malls. *Cities*, 52, 132–139.
- Tzfadia, Erez & Yacobi, Haim (2011). *Rethinking Israeli space: Periphery and identity*. London & New York: Routledge.
- Yacobi, Haim & Pullan, Wendy (2014). The geopolitics of neighbourhood: Jerusalem's Colonial space revisited. *Geopolitics*, 19(3), 514–539.
- Yacobi, Haim & Tzfadia, Erez (2017). Neo-settler colonialism and the re-formation of territory: Privatization and nationalization in Israel. *Mediterranean Politics*. 1–19. doi:<https://doi.org/10.1080/13629395.2017.1371900>.
- Yiftachel, Oren & Rumley, Dennis (1991). On the impact of Israel's Judaization policy in the Galilee. *Political Geography Quarterly*, 10, 286–296.
- Yiftachel, Oren & Yacobi, Haim (2003). Urban ethnocracy: Ethnicization and the production of space in an Israeli mixed city. *Environment and Planning D*, 21(6), 673–694.